

QARAQALPAQ XALÍQ ERTEKLERINDEGI AYÍRÍM ADAM ATLARÍ HAQQÍNDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10805584>

Abishov Genjebay Matjanovich

QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, PhD

Nurmanova Gózzal

QMU, Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti 3-kurs studentı

Annotaciya

Adam atları adamlardı bir-birinen ajıratıp kórsetiwshi menshikli atlıqtıń bir túri. Bul maqalada adam atları, yaǵnıy antroponimlerdiń qoyılıw sebepleri, mánileri qaraqalpaq xalıq ertekleri mısasında úyrenilgen. Olar mánisi boyınsha tematikalıq toparlarǵa bólip qarastırılǵan.

Tayanış sózler

Qaraqalpaq xalıq ertekleri, adam atları, táriplew atları, tilek atları, arnaw atları.

Menshikli atlıqlar barlıq tillerde ónimli jumsalatuǵın onomastikalıq birlik. Olar adamlardı, geografiyalıq obyektlerdi hám basqa da zatlardı bir-birinen ajıratıp kórsetiw ushın arnap qoyıladı. Olardıń ishinde adam atları, yaǵnıy antroponimler belgili orındı iyeleydi.

Antroponimlerge adam atları, familiyası, ákesiniń atı, laqaplar, ataq (titul) atı, jasırın (pseudonim) atları kiredi. Bul haqqında V.A.Nikonovtıń aytqanıday: «Adam atları jámiyette hám jámiyet ushın oǵada zárúr. Olardı jámiyette itibarsız qaldırılıwǵa bolmaydı» [7:33]. Sonlıqtan, adam atların úyreniw tilshi ilimpazlardı qızıqtırıp kelgen.

Bul baǵdarda qaraqalpaq til biliminde birqansha izertlew jumısları alıp barıldı. Máselen, O.Sayımbetovtıń kandidatlıq dissertaciya jumısında adam atlarınıń shıǵısı boyınsha quramı, morfologiyalıq qurılısı tariyxıy-etnografiyalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri úyrenilgen [9].

Folklorlıq shıǵarmalardaǵı ayırım antroponimler L.S.Tolstova [10] hám O.Yusupovtıń maqalalarında [11] úyrenilgen bolsa, Z.Daniyarovanıń PhD dissertaciya jumısında [5] qaraqalpaq dástanlarındaǵı antroponimler lingvokulturologiyalıq analizlengen. Al qaraqalpaq xalıq erteklerinde ushırasatuǵın adam atları usı kúnge shekem arnawlı úyrenilgen joq.

Adam atları (antroponimlar) insonga hár qıylı sebeplerge baylanıslı, yaǵnıy ataqlı adamlarǵa eliklep, tuwılǵan waqtına, deneniń qandayda bir belgisi, niyet, tilek hám t.b. qarap qoyıladı. Usıǵan baylanıslı adam atlarınıń qoyılıw sebeplerin leksika-sematikalıq jaqtan bir neshe toparǵa bólip qarawımızǵa boladı. Olardı qaraqalpaq xalıq ertekleri misalında qarap shıǵamız:

1) Adam atları tuwılǵan balanıń hár qıylı jaǵdaylarına, tuwılǵan waqtına hám sol waqıttaǵı bolıp ótken waqıyalarǵa, ata-analar tuwralı maǵlıwmatlarǵa baylanıslı qoyıladı. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde usı maqsette qoyılǵan tómendegi adam atların ushıratamız:

Gulsara – bul parsı-tájikshe at bolıp, «saylangan», «tańlangan gúl», «gúllerdiń saylandısı», «eń jaqsı qız» mánilerin bildiredi. [4:101]. Bul at sarı qız bolıp tuwılǵanda da qoyıladı [8:32]. Misalı: Burınǵı ótken zamanda bir patsha bolıptı. Onıń alpıs hayalı bar eken. Hayallarınıń ústine jáne Gulsara degen bir peri qızın alıptı [6:98].

Xojamurat – bul arab-parsı tilinen ózlesken adam atı bolıp, Allanıń ózi murat-maqsetimizge jetkerdi degen maqsette yaki xojayın, baslıq bolsın dep yaki bolmasa urıwı xoja dayılarınıń qoyǵanı, sonday-aq, xoja jigit bolsın dep qoyıladı [8:99]. Misalı: Burınǵı ótken zamanda Xojamurat degen diyqan adam jasap ótipti [6:230].

Qalbiyke – bul parsı-tájikshe at bolıp, ol adam denesiniń bir jerinde qalı bolǵanı ushın qoyıladı. Misalı: Sol elde bir ǵarrı aw salıp, balıq awlaydı eken. Qalbiykeniń shashı ǵarrınıń awına ilinipti [6:225].

2) Adam atları náreste ushın jalbarınıw, jalınıw, duwa qılıw sıyaqlı tileklerge baylanıslı qoyılıp, olar adamnıń sırlı dúnya menen tikkeley qatnasına isenimliktiń nátiyjesinde payda boladı. Bul toparǵa kiretuǵın adam atları xalıq erteklerinde ushırasadı:

Eshmurat – arab tilinde «arız qılınǵan», «kútilgen dos», «joldas» mánilerin ańlatadı [4:519]. Misalı: Burınǵı ótken zamanda bir adamnıń qırırq balası bolıptı. Balalarınıń eń úlkeni qırırq, eń kishkenesi on bes jasqa kelgende, eń kishkentay balası Eshmurat atasına barıp: – Ata, bizlerdiń úlkenimiz qırırqqa, eń kishisi men de on beske keldim, bizlerdi endi úylendirmeyseń be? - dep soraptı [6:221].

Ámin – arab tilinde «isenimli», «qáwipsiz», «tınısh», «ádalatlı» mánilerin bildiredi. Ámin – xan sarayında joqarı lawazımlardıń da biri bolıp esaplanadı [4:30]. Misalı: Burınǵı ótken zamanda Xorezm jurtında Ámin xan degen bolıptı [6:227].

Biybisulıw – bul adam atları sózliginde «qızlardıń gózzalı», «sulıw qız bolıp júrsin» degen maqsette qoyılıwı kórsetilgen [8:27]. Misalı: Bir bar eken, bir joq eken, burınǵı ótken zamanda bir patsha bolıptı. Usı patshanıń soramında Qallibek degen

bir jıgıt bar eken. Qallıbektiń hadaldan tawıǵı, xaramnan pıshıǵı bolmaptı, tek ǵana Biybisulıw «Biybibilgish» degen ómirlik joldası bolıptı [6:47].

Baymurat – arab tilinen alınıp, «dávletli bala» bolsın, «úlkeyip muradına jetsin» degen mánisti bildiredi hám ol bay, dávletli adam, murat-maqsetine jetisip júrsin degen tilek penen qoyıladı [4:68]. Mısalı: Kúnlerden bir kún Baymurat patshaǵa qońsılas Sayımbet patsha degen urıs jaryladı [6:220].

Baynazar – bul at arab tilinde «Allanıń múriwbeti, sıpayılıǵı bolǵan bala yamasa Allanıń názeri túsken bay bala» mánilerin ańlatıp, mal-dúnyası kóp dávletli adam bolsın degen niyette qoyıladı [8:21]. Mısalı: Burińǵı erte zamanlarda qaraqalpaqlardıń tiyrelerge bólinip atırǵan waqtı eken. Sonıń bir shaqapshası ashamaylı ruwınan Qudaynazar hám Baynazar degen eki adam ómir súrgen eken [6:219].

Begdulla – abıraylı, mártebeli insan bolıp jasasın degen tilek penen qoyılǵan adam atı [8:24]. Mısalı: «Oylaǵanıń jamanlıq, óz obalıń ózińe» dep Begdulla xandı usılayınsha óltirdi [6:244].

Dosbergen – bul «ákesi dos etip berdi» dep yaki ata-anasına, ájaǵa hám ájapalarına joldas, es bolıp júrsin dep qoyıladı [8:37]. Mısalı: Dosbergen Ámiwdáryanıń boyına qatırıp jay saldırǵan eken [6:172].

Gúlziyba – shıraylı, sımbatlı qız bolsın dep qoyılatuǵın adam atı [8:30]. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde bul ismniń qollanılǵanın ushıratamız. Mısalı: Burińǵı ótken zamanda bir patsha bolıptı. Onıń jalǵız ǵana Gulziyba degen qızı bar eken [6:79].

Gúldáste – parsı-tájikshe at bolıp, ol bir dáste gúldey, gúllerdey shıraylı qız bolsın dep yaki qolları gúldástege tolıp júrsin degen tilek penen qoyıladı. Mısalı: Ekinshi bir patshanıń elinde Gúldáste degen patshanıń qızı bar edi [6:138].

Gúlandam – parsı-tájikshe bul at shıraylı hám ándamlı qız bolsın dep qoyıladı. Mısalı: Shopan Gúldáste menen Gúlandamdı seksen túye zatı hám hábiriniń qırıq kániyzek seksen qızı, úy-jayı, mal-dúnyası menen alıp qaytadı [6:140].

Tórexan – «tóre» sóziniń bir forması bolıp, abıraylı, xanzada, ullı mártebeler iyesi yamasa qalqanday bekkem bala mánilerin ańlatadı. Mısalı: El tarqaǵannan keyin mollanı ákelip, ul menen qızdıń qulaǵına azan aytıp atın qoyıptı. «Ulı Tórexan sultan, qızı Xanbiybi sulıw» dep mollalar da úyine qaytıptı [6:239].

Qudaynazar – arab-parsı tilinen ózlesken bul at qudaydıń názeri, mehri túsiwi nátiyjesinde tuwılǵan balaǵa yaki qudaydıń názeri, mehri túsip júrsin degen tilek penen qoyıladı. Mısalı: Qudaynazar menen kempiri «jaratqan qartayǵanda bala berse basqasın da qurı qaldırmas, berer» dep shúkirlik etip otıra beripti [6:219].

Ibrayım – insanğa Ibrayım payğambarday mártebeli, el ağası bolsın degen tilek penen qoyıladı. O.Sayımbetov bul attıń áyyemgi evrey tilinde Avraam – xalıqtıń, eldiń ákesi, atası mánisi ańlatıwın kórsetken [9:6]. Bul at qaraqalpaq xalıq erteklerinde de usırasadı: İbraım aqıllı, ğayratlı batır bala bolıp ósıpti [6:153].

Nuralı – arabsha at bolıp, keleshegi nurlı, rawshan bolıp, Ali óz qorğawında saqlasın degen maqsette qoyıladı. Ol «Ali inam etken baxt, áwmet» mánilerin bildiredi [4:299]. Mısalı: Qulan qus salıp kelgen soń balanı kórsetti. Batırdıń da waqtı xosh boldı. Atın Nuralı dep qoydı [6:268].

3) Adam atlarınıń qoyılıwında bağıshlaw, arnaw atları belgili orındı iyeleydi. Olar kóbinese xalıqta belgili bolğan tariyxıy insanlardıń atına baylanıslı qoyıladı. Yaǵnıy sol insanlar sıyaqlı ullı islerdi isleytuǵın, xalıqqa paydası tiyetuǵın azamat bolsın degen maqsette beriledi. Olardıń ishinde Allaǵa, qudayǵa, táńirge, payǵambarǵa hám olardıń sahabalarınıń atlarına eliklep nárestege at qoyıw jaǵdayları bar. Biz bunday atlardı qaraqalpaq xalıq erteklerinde de ushıratamız.

Sulayman – arabsha sóz bolıp, «tınısh», «aman», «qorǵalǵan» mánilerin bildiredi. Ol Sulayman payğambarday mártebeli, ullı insan bolsın dep yaki Sulayman patshaday «mártebeli», «dávletli» adam bolsın degen maqsette qoyıladı [8:87]. Mısalı: Sóytip jigit qawındı shapanına orap, Qıdır atanı izlep kete beredi. Ol biraz júrgennen keyin, aldınan bir awıl shıǵadı. Usı awılǵa barsa, bul Sulayman patshanıń awılı eken [6:68].

Yusup – arab tili arqalı ózlesken bul adam atı Yusup payğambarday «mártebeli», úlken insan bolsın degen tilek penen qoyıladı. Mısalı: Yusup sol kúnnen baslap barlıq xalıqqa bul xabardı astırtın málim etti [6:68].

Ulıwma alǵanda, adam atları xalıqtıń awızeki dóretpelerinde hám jazba ádebiyatta ónimli jumsaladı. Olardıń adamǵa qoyılıwında belgili bir tiykarı boladı. Ásirese, sońǵı waqıtları tilimizge jańadan kelip atırǵan shet el adam atlarınıń semantikasını, qoyılıw sebeplerin úyreniw antroponimikanıń izertlewdi talap etetuǵın máselesi bolıp qaladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Абишов Г. Антропонимические элементы в составе топонимов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2017. Том 8. – № 2. – С. 335-340.
2. Абишов Г. Название «Чимбай» в Каракалпакстане // Вестник Челябинского государственного университета, 2019. – №1. – С.7-11.

3. Abishov G., Sarsenbaeva B. Research of karakalpak folk riddles // International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS). Volume 6, Ussue 08, December (2023). – P. 36-45.
4. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1983. – 604 б.
5. Daniyarova Z. Qaraqalpaq dástanlarında antroponimlerdiń lingvokulturologiyalıq analizi: Filol.ilim.filos.dok.(PhD).diss... – Nókis, 2023. – 132 b.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-76-томлар. – Нөкис: Илим, 2014. – 360 б.
7. Никонов В.А. Методы антропонимики. – Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – Москва, 1973. – С. 33.
8. Пахратдинов Қ., Ержанова Д. Қарақалпақ адам атларының түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2022. – 106 б.
9. Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: «Билим», 2000. – 71 б.
10. Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре. – Ономастика Востока. – М. – №80. – С.67-71.
11. Юсупов О. «Алпамыс» достанындагы антропонимлер хэм этнонимлер ҳаққында жана ой-пикирлер // ӨзР ИА ҚФ хабаршысы. – Нөкис, 1985. – №1. – Б.56-63.